

бунтівники" (найхарактерніший приклад – Степан Хмара) виявилися неспроможними протистояти добре організованим партіям, з одного боку, й нафтогазовим чи металургійним кланам, з другого. Відтак іронічна "Депутацька пісня" Сашка Іванця ("В опозицію дівчина виряджала бійця") виявилася зворушливою пам'яткою давньоминулої доби, а її останні слова:

Тож оформ неодмінно передплату в Нью-Йорк
На журнал "Україна" і родний "Огонек"

– майже пророчими (за винятком того, що на журнальному ринку сьогодні – зовсім інші лідери).

В цілому ж слово "депутат" у масовій свідомості конотує сьогодні не з дискредитованим "демократом" – "героем-бунтівником" кінця вісімдесятих і не з його тодішнім опонентом – "партократом" (вельми специфічним "героєм-громадянином" доби "пізнього застою"), а, скоріше, з пасажем "Сахона Ментурки" з уже загадуваної "Спікеріади": "Дорогі громадяни бандити, нальотчики, валютники, бутлегери, газотрейдери, утримувачі притонів і жовтої преси... Вибачайте, якщо забув когось із незалежних..."

Нішу "героя-бунтівника", звільнену сьогодні правими, в Україні знову займають "ліві" (на думку насамперед спадають Н. Вітренко та В. Марченко з іхнім геройчним побиттям П. Мовчана). Разом з тим мас-медіа більш чи менш успішно вибудовують образ політика – "громадянина" (інколи з виразними "варязькими" – в сенсі С. Маланюка – рисами, бо потяг до "сильної руки" в народі нікуди не подівся). Ось і з'являються на перших сторінках газет фотографії, скажімо, прем'єра В. Пустовойтенка, який зосереджено натискає гашетку автомата вітчизняного виробництва.

Але доба героя-політика, очевидно, в Україні проминула. Настає доба політика-мас-медійної знаменитості, що може стати об'єктом для пародіювання в газеті "Зеркало недели" або предметом для розслідування для якогось майбутнього українського Кеннета Стара. Хоча, зрештою, далеко не ця публічна знаменитість може натискати на важелі реальної влади, що частіше утримуються маловідомими загалові "сірими кардиналами".

Без культури немає народу. (Інтерв'ю Д. Табачника з П. Шелестом) // Київ. – 1989. Ч. 10. С. 90–110.

Великому Сталіну. Народні пісні та думи. Поетичні, прозові і драматичні твори письменників Радянської України. К.: Держпівдив. 1949. С. 358.

О. Грищенко. Своя мудрість. Національні міфології та громадянська релігія в Україні. К.: УЦКД. 1998. С. 184.

С. Єфремов. Щоденники. К.: Рада. 1997. С. 834.

Б. Кравченко. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. К.: Основи. 1997. С. 424.

Вол. Липтвін. Політична аrena України. Дійові особи та виконавці. К.: Абрис, 1994. С. 496.

А. Мацевич. Микола Скрипник. К.: Молодь, 1990. С. 216.

А. Собчак. Хожденіе во власть. Рассказ о рождении парламента. Москва: Новости. 1991. С. 272.

М. Стріха. Мова // Нариси української популярної культури. К.: УЦКД. 1998. С. 397–426.

О. Ткаченко. Держава сильна підтримкою народу. Доповідь Голови Верховної Ради України на урочистих зборах 23.08.1998 р. // Голос України. 1998. 29 серпня. С. 1–4.

П. Ю. Шелест. Україна наша Радянська. К.: Політвидав, 1970. С. 280.

Андрій ПОРТНОВ

ДО ПИТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРИНАЛЕЖНОСТІ ТА САМОСВІДОМОСТІ ІСТОРИЧНИХ ДЛЯЧІВ УКРАЇНСЬКОЇ МИНУВШИНИ

Питання національної принадливості тих чи тих культурних діячів користується популярністю в певних колах публіцистів і письменників, і рівень його міфологізація вже досяг позначки, коли мало кого дивує зараження до українців Колумба чи Христа. Не варто вважати, що подібні явища властиві лише Україні, – можна наводити численні звідусюдні приклади, починаючи від запеклих суперечок грецьких міст за право вважатися місцем народження видатних героїв. Не варто оминати увагою і спадщину радянської ідеології, що породжує відповідну реакцію подолання "меншовартості" через "перепривласнення" тих або тих осіб. Аргументація таких переплядів історії дуже часто відверто провінційна, її результатом стало спрошення багатьох постатей української історії. До найпринциповіших недоліків більшості популярних праць належить нехтування філософсько-психологічних аспектів проблеми, розгляд її у відповіді від розуміння самого феномену національної ідентифікації та етносу. Пошук швидких, зрозумілих і, головне, сенсаційних відкриттів засвідчує антинауковість мислення авторів та принципово розходиться з думкою Дмитра Чижевського: "Ліпше знати небагато, але певніше, ніж висловлювати сміливі припущення, позбавлені твердих підстав" (14. С. 38). Вести дискусію про національну принадливість певної особи без хоча б короткого розгляду самого явища національної свідомості є не просто помилковим, але й свідчить про низький теоретичний рівень дослідника.

На думку Ярослава Грицака, "для переважної більшості українських істориків властиве старе розуміння нації, згідно з яким національна принадлежність є вродженою, незмінною і тотожною з лінгвістично-етнографічними ознаками" (5. С. 11). Саме такий науковий підхід і визначає традиційне доведення національної принадлежності через генетичні або мовні аргументи, до яких ще звернемося нижче. Такий підхід є свідченням відірваності від новітньої наукової думки, яка стверджує, що для нації визначальним є не набір певних ознак, а суб'єктивне відчуття представниками нації своєї принадлежності до однієї спільноти, тобто сутністю нації є самоусвідомлення її членів (5. С. 11). Дуже важливе значення має дослідження Володимира Вітковського та Петра Рабіновича, яке пропонує загальне визначення етносу як історично сталої множини осіб, котрі добровільно визнають свою принадлежність до даного етносу, при чому національне усвідомлення не передається генетично, воно переходить шляхом соціогенезу (1. С. 101). Як стверджують автори, "навряд чи може існувати єдиний, упідібнений еталон принадлежності людини до певної нації, особливо у тих умовах, коли окрім її частини протягом значного часу існували в істотно відмінних соціальних умовах" (1. С. 100–101). Такі серйозні висновки потребують не менш серйозних доказів, на чому ми зупинимося нижче, але спочатку розглянемо традиційне визначення національної принадлежності.

Першим критерієм є етнічне походження, на якому наголошують автори, бажаючи надати "українськості" постатям О. Толстого, П. Чайковського, А. Че-

хова, Д. Мережковського, А. Ахматової та багатьох інших діячів культури. Недоречність і помилковість однозначного застосування такого підходу можна побачити на прикладі видатних діячів української історії, які не були етнічно українцями: Марко Вовчок – росіянка, В. Липинський – поляк, П. Могила – молдаванин, П. Орлик – чех, В. Капніст – грек, Микола Хвильовий – росіянин. Водночас відомі приклади українців, які свідомо відмежувалися від України, – скажімо, віце-канцлер Російської імперії Кочубей, який казав: “Хоч і народився я хохлом, я більший росіянин, ніж хто інший”, чи російський монархіст, редактор “Києвлянина” Шульгін, який походив із козацького українського роду. Згадаймо, як у радянські часи намагалися довести, що мати Капніста була не українка, а татарка, наче це змінювало сутність його діяльності – така, за висловом Ярослава Дашкевича, “невибаглива міфоманія денационалізованих нашадків” мала виправдовувати антиросійську акцію В. Капніста (7. С. 235). На походження Капніста зреагував у XIX ст. й А. Стороженко: “тільки найблишу відразу і бридливість викликав би в кожному російському серці негідний поступок легковажного інородця, який надумав зраджувати, та ще й від імені “земляків”, російський уряд” (7. С. 246). Згадаймо приклади й зі світової історії: етнічні євреї Гайнє та Ньютон заражуються, відповідно, до німецької та англійської культур, поляк Теодор Коженевський відомий як англійський письменник Джозеф Конрад, інший поляк – Вільгельм Костровицький – як французький поет Гійом Аполлінер, грек Доменіко Теокопулі в Іспанії став зватися Ель Греко й увійшов до історії європейського живопису як іспанський майстер. Зазначимо, що це не означає ігнорування етнічного походження для розуміння життя певної особи, але такий підхід до визначення національної принадливості, застосований як абсолютний, веде до принципового спотворення проблеми. Його позитивною стороною варто вважати стимул для дослідження генези родоводів великих осіб (як це реалізовано у цікавій праці Олександра Огобліна “Предки Миколи Гоголя”).

Другим і не менш поширеним критерієм є мова. У популярних книжках цей аргумент сформульований таким чином: А. Кримський, Ю. Клен, С. Русова “не мали в собі ані краплинки української крові, але українська мова кровно поєднала їх з нашим народом”, як зазначають Василь Іванишин та Ярослав Радевич-Винницький у своєму нарісі “Мова і нація”. Крім того факту, що твори Сковороди чи Юркевича, як і Гоголя, написані російською мовою, варто згадати, що французькою написано праці Радішева, так само французькою писав ідеолог негритюду Сенгор. Головною помилковістю мовного підходу є та обставина, що етнос не є статичною системою, його важливою рисою є розвиток, зміна, а тому універсальне застосування мовних категорій суттєво спрощує історію; особливо це стосується доби Бароко та формування нової української літератури. Як зазначає Григорій Грабович, ідентифікація нації з мовою для тих часів – твердження “глибоко помилкове, анахронічне” (4. С. 111); стосовно цього значущим є той факт, що “мабуть, усі письменники цього періоду, від Шевченка, Куліша й Костомарова, іносії українського відродження, писали також по-російському, і то в жанрах не периферійних, а основних, – у прозі, драмі й критиці” (4. С. 29). Щодо доби Бароко та ще давніших часів чітко простежується закономірність розвитку мов у донаціональний період: “тенденції до використання у літературі, культурі та офіційних текстах не наблизеної до народно-розмовної, а окремої, писемної мови” (8. С. 295–296), причому “вірність традиції, збереження її споконвічних надбань (мається на увазі церковнослов'янська мова – Авт.) розглядалися як найкращий спосіб не піддатися денационалізаційному натискові іноземних культурних впливів” (8. С. 296–297). Найголовніший підсумок полягає в тому, що беззастережне віднесення того чи іншого підходу до всіх можливих проблем не є продуктивним, якщо метою є не нові псевдовідкриття, а справжнє наукове дослідження. Приміром, про Гоголя написано чимало, але серед

ґрунтovих праць із проблеми “Гоголь і Україна” вирізняються розвідки Григорія Грабовича, який найкоректнішим доказом принадлежності Гоголя до української літератури вважає, що його твори “не можна... зрозуміти, коли не враховувати контексту української культури і її традицій та української літературної культури з її традиціями” (4. С. 214).

Можна приєднатися до думки Віктора Гусєва, який підходить до проблеми національної принадливості в контексті філософської творчості та історії філософії та вказує, що у кожній конкретній ситуації треба виходити з певної системи критеріїв (6. С. 6).

Звернемось до проблеми, безпосередньо пов’язаної з розглянутими – до полонізації та русифікації української еліти. Т. Зінковський у 1890 році писав, що “українська інтелігенція йшла і йде в чужий панський табір”, і вбачав причину “перекинчинства” у тому, що “до “Квітки й Шевченка на Україні не було письменства”. Концепцію Зінковського неможливо прийняти з сучасної точки зору, але важливо те, що схожі думки можемо зустріти в творах вже іншої генерації українських інтелігентів, відомих як шістдесятники. Леонід Плющ писав про перевертнів як “трагедію України”. Євген Сверстюк зазначав, що “для щасливих націй відступництво – просто випадок патології, а для нас цілими століттями дорога до зради пахла коритом, мундиром, золотом, а дорога вірності – кров’ю” (13. С. 17). Вивчення асиміляційних процесів незрідка поєднувалося з суб’єктивізмом, із твердженнями, що практично усі вияви “ренегатства” є наслідком виключно жорсткої політики Росії або Польщі. Проти такого підходу виступив Іван Лисяк-Рудницький, який справедливо стверджував, що на факт завоювання можливі різні реакції з боку завойованого – від збільшення опору до відмови від власної тотожності (9. С. 472). Свідомість нації утвіржується великою мірою через протиставлення себе іншим спільнотам, тому сам по собі факт підкорення може посилити національний рух. В усякому разі, однозначне сприйняття поведінки української еліти не дуже наближує розуміння явища. На думку Ігоря Гирича, поведінка національної еліти мала свою основу “традиції почуття “великої батьківщини”, тобто Україна розглядалася як ядро, з якого відроджуватиметься Русь – своєрідна рецепція українського “імперського” мислення ще князівських часів, коли московська культура розглядалася як частина української, тим більше, slabше розвинена” (3. С. 754). Не можна відкинути й раціональне зерно думки Івана Лисяка-Рудницького, що часто найбільшою небезпекою є не дискримінація, а “лібералізм” завойовника, що призводить або до “золотої свободи” української шляхти в Речі Посполитій, або до поширення прав російських дворян на українську старшину (9. С. 473). Можна говорити про підвищення уваги сучасної науки до явища подвійної ідентифікації, яке Наталія Яковенко визначила так: “ментальний компроміс народу зі сформованою етнічною свідомістю, але без політико-державної самореалізації” (2. С. 101). Френк Сисин, автор грунтовної розвідки, присвяченої Адаму Киселю, надзвичайно доречно сформулював її назустріч, як “Between Poland and Ukraine” – саме поняття *between* важко відділити від розуміння культурної ситуації в Україні в часи, коли вона знаходилася під владою інших державних одиниць. Яскравим прикладом є С. Оріховський, якого сучасні видання найчастіше трактують як “українського філософа”, хоча сам вінуважав себе “Gente Ruthenus Natione Polone”, написав роботи, в яких розвинув політико-ідеологічну концепцію Польщі, про себе говорив так: “Я з племені скіфів, з нації русинів, тобто власне і є сарматом” (15. С. 173), а З. Копистенський у “Паліонідії” написав про С. Оріховського таке: “правий і старий правди мови лях” (4. С. 141). Вивчення тогочасної культури з методологічними підходами традиційної історіографії, яка пов’язує національну самоідентифікацію з походженням чи мовою, виявляється просто неможливим, коли згадати ще одну постат – сина німецьких колоністів Павла Процелера,

не можливо

який написав свої роботи латиною, але називав себе сам “Павло Русин” (8. С. 298). Як уже підкреслювалося, найважливішим чинником є самовизначення окремої постаті. Ярослав Грицак зауважив: “Для багатьох видатних діячів української історії – Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського, Івана Франка, Андрея Шептицького, Дмитра Донцова та ін. – їхня “українськість” була лише частково вродженою, а частково – результатом свідомого вибору, зробленого в дитячі та юнацькі роки” (5. С. 12). Зупинимося на постатях В. Антоновича та В. Липинського, які не були етнічними українцями, але посідають визначне місце серед інтелектуальних діячів України. Відомий український історик, професор Київського університету, творець історичної школи, з якої вийшло чимало блискучих учених України, Володимир Боніфатійович Антонович у своїй “Сповіді” писав: “Волею долі я народився на Україні шляхтичесм... й довго поділяв усі станові та національні упередження людей, у колі яких я був вихований, але коли прийшов для мене час самосвідомості... я побачив, що поляки-шляхтичі... мають перед судом власної совісти тільки дві вихідні точки: або... повернутися до народності, колись полищеної їхніми предками, або переселитись у землю польську”. Антонович обирає першу альтернативу й висловлює сподівання, що заслужить коли-небудь, що “українці визнають мене сином свого народу”. У чисто польській атмосфері виховувався В'ячеслав Казимирович Липинський, він пройшов через конфлікт із польським середовищем, коли рішуче став на українські позиції, й зазначає в одній із праць: “українцем, своїм, близьким, людиною одної нації єсть кожна людина, що органічно зв’язана з Україною” (2. С. 76). Прикладів такого плану можна навести багато, й не лише з української історії, але згадаємо ще видатних істориків, які пройшли через конфлікт ідентифікації. Омелян Пріцак згадував: “Я до 13-14 року свого життя виховувався як поляк”, українська свідомість майбутнього ученого розвинулася під впливом кількох подій: розвіданого ним факту, що батько помер у польському полоні, знущань учителя-поляка та книги про українську мову Зілинського (11. С. 53-54). У 13 років, як згадував пізніше історик, “помер Еміль, народився Омелян” (11. С. 54). Один із найвидатніших істориків століття, який загинув у боротьбі з фашизмом за визволення Франції, М. Блок писав: “...я протягом усього моого життя сприймав себе перш за все французом. Я ніколи не відчував свого єврейського походження як перепону для цих почуттів”.

Розглянувши ці приклади, треба підкреслити, що за умов відсутності держави поширенішою була подвійна ідентифікація, відомим проявом якої стали майже хрестоматійні слова М. Гоголя: “я сам не знаю, яка в мене душа, хохлацька чи російська”. При цьому, подібні вирази свідчать про особливе становище того ж таки Гоголя поміж Короленком (етнічним українцем, який належить до російської літератури) та Марком Вовчком (етнічною росіянкою, яка належить до української літератури). Події 1917-1921 рр., відомі як українська революція чи “відродження нації”, неабияк вплинули на процес самовизначення багатьох непересічних діячів із подвійною самоідентифікацією, зручною за часів єдиної Російської імперії, ам після її розпаду – вони опинилися перед потребою вибору. Їхнє становище найвлучніше характеризується вже згадуваним поняттям “between” (між Росією та Україною). Характерними постатями в цьому сенсі є гетьман Української держави П. Скоропадський і президент Всеукраїнської Академії Наук В. Вернадський. До цього часу дуже сильними залишаються стереотипи розгляду цих та інших, не менш складних для розуміння діячів як: або українських патріотів, або російських клевретів (що є свідченням провінційного рівня інтелектуальних конструкцій). Останні розвідки, присвячені цим постатям, свідчать про продуктивний і багатообіцяючий пошук адекватних підходів, а не вигадування нових стереотипів у ракурсі примітивного “перетягування” до своєї культури

визначних осіб. Висновок Ярослава Пеленського полягає у тому, що “Павло Скоропадський був людиною двох культур: української та російської” (10. С. 14). Складність та суперечливість його світогляду відображені на сторінках “Спогадів”, де спостерігаються й турбота про державний статус української мови, потреби українського війська, розвиток національної культури, принадлежність Криму до української держави – і, водночас, забобонні упередження проти галичан, несприйняття ідеї автокефалії національної церкви тощо. Мова має йти не про Скоропадського – “великоруського шовініста” чи “українського націоналіста”, а про суперечності всередині самої людської особистості.

Ігор Гирич у статті “Між російським і українським берегами” аналізує світогляд В. Вернадського на основі його щоденника. Дослідник ілюструє тезу щодо подвійної ідентифікації великого вченого та організатора науки, зазначивши, що “від російського берега він відплив, а до українського не пристав”, що “російська державна свідомість чітко визначила його ставлення до всіх ключових питань української проблеми” (3. С. 751). Поразка української революції завадила тому, щоб завершився процес розмежування Вернадського з його російськими однодумцями (3. С. 756).

Говорячи про питання, винесене у назву цієї статті, необхідно підкреслити, що науковий підхід не в змозі замінити міфологічний для певних кіл, адже, як зауважив Ентоні Д. Сміт, прагнення самоствердитися за рахунок видатних історичних осіб грає роль у процесі розвитку свідомості нації. Наукові праці мають інші завдання, порівняно з популярними “сенсаційними” нарісами, але помітною стає диспропорція популярних та наукових праць, ба більше, іноді відверті вигадки знаходяться у роботах, написаних науковцями. Цікавою виявилася дискусія за круглим столом істориків 1990-го, де були вказані дві лінії підходу до проблеми, яку ми розглядаємо. Одна з відомих українських дослідниць назвала критеріями віднесеності явища до певної культури “генетичний зв’язок з культурою цього народу, визначеність і відповідність витвору культурі цього народу, його функціонування в культурі даного народу” (12. С. 48). Щодо цього ряду критеріїв Григорій Грабович зауважив, що конструктивніше “мати гнучку модель і кожного разу її якось цікаво і переконливо представляти, але ніколи одновимірово” (12. С. 49). Залишаємо за собою право повністю приєднатися до цієї думки.

Література

1. Вітковський В., Рабінович П. Право людини на національне самовизначення і проблема бінаціональності // Укр. Часопис Прав Людини. К., 1995.
2. В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. К., 1994.
3. Гирич І. Між російським і українським берегами. Володимир Вернадський і національне питання // Марра Mundі. Львів, 1996.
4. Грабович Г. До історії української літератури. К., 1997.
5. Грицак Я. Нарис історії України. К., 1996.
6. Гусев В. До питання про національну ідентифікацію філософської творчості // Другий міжнародний конкурс україністів. Філософія. Львів, 1994.
7. Дашикевич Я. Берлін, квітень 1791 р. Місія В. В. Капістата. Її передісторія та історія // Український археологічний щорічник. Вип. 1. К., 1992.
8. Ісаєвич Я. Мовний код культури // Дніпропетровський історико-археографічний щорічник. Дніпропетровськ, 1997. Вип. 1.
9. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 2. К., 1994.
10. Пеленський Я. Спогади Павла Скоропадського // Скоропадський П. Спогади. К., Філадельфія, 1995.
11. Пріцак О. Мій шлях історика // Вісник АН України. 1992. № 3.
12. Проблеми дослідження історії України. Львів, 1993.
13. Цимбалістий Б. Тавро бездержавності. К., 1994.
14. Чижевський Д. Історія української літератури. Тернопіль, 1994.
15. Яковенко Н. Нарис історії України. К., 1997.